

ДІАЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Статтю присвячено аналізу діалогічного мовлення у системі сучасних лінгвістичних досліджень. Визначено поняттєвий апарат дослідження діалогу з урахуванням постулатів прагмалінгвістики та комунікативно-функціональної лінгвістики, виділено комунікативні характеристики діалогічного дискурсу та подано основні класифікації діалогів, які запропоновані відомими сучасними лінгвістами. Окреслено можливі перспективи подальших досліджень елементів діалогічних єдностей, а саме реактивних реплік.

Постановка проблеми. Антропоцентризм та функціоналізм сучасних лінгвістичних досліджень зумовлюють посилений інтерес до всебічного вивчення діалогічного мовлення, що було розпочато М. М. Бахтінім, який у своїх працях розкрив універсальний діалогічний характер людського мовлення; з цим фундаментальним відкриттям пов'язана його теорія мовленнєвих жанрів. Дослідник стверджував: "Жодне висловлювання не може бути ані першим, ні останнім, воно є лише ланкою у ланцюжку і поза цим ланцюжком не може бути вивченим" [1]. Екстраполюючи основні ідеї бахтінської концепції в сучасність, О. О. Селіванова підкреслює, що дослідження комунікативної взаємодії індивідів, орієнтованої на діалогічне взаєморозуміння у співвідношенні з параметрами мови, середовища, культури є пріоритетною метою сучасної лінгвістики [2].

Актуальність дослідження діалогічного мовлення обумовлена необхідністю вдосконалення культури мовленнєвого спілкування, навчання "технології" ведення діалогу, формування адекватного ставлення до співбесідника, вироблення установок та навичок відповідної інтерпретації комунікативних інтенцій мовців. Діалогічне мовлення виступає як важливий засіб вияву комунікативної функції мови та є однією із форм існування мови загалом. У цьому зв'язку варто зауважити, що вирішення перерахованих проблем уможлиблюється пристосуванням методологічного апарату антропоцентричної лінгвістики до аналізу одиниць мовлення [3-6]. Це передбачає дослідження мови як динамічної системи, яка реалізується саме в діалогічному мовленні людей з їхніми комунікативними та позакомунікативними інтенціями. Діалог, відповідно, розуміється і як самостійний об'єкт дослідження, зі своєю специфікою на рівні структури, семантики та прагматики.

Аналіз досліджень і публікацій. Структурно-семантичні особливості організації діалогічного мовлення на матеріалі сучасних європейських мов розглядалися в працях О. П. Воробйової, Є. В. Вохришевої, І. П. Святогор, Н. Ю. Шведової, Е. Кеєпан та ін. Аналіз комунікативно-прагматичних, функціональних та діяльнісних характеристик діалогічного дискурсу здійснено в роботах Л. Р. Безуглої, А. Д. Белової, С. Ф. Гедз, Т. М. Колокольцевої, Г. В. Колшанського, В. І. Лагутіна, І. М. Рудик, О. М. Старикової, Г. О. Старцевої, Н. І. Формановської, Л. В. Чайки, А. Stenström, D. Wunderlich та ін. Діалогічні єдності в семантико-функціональному плані розглядали у своїх дослідженнях В. В. Бузаров, І. П. Пініч, К. Brinker, Н. Sacks, J. Jefferson. Варто відзначити спроби узагальненого, комплексного дослідження діалогічного мовлення (В. В. Богданов, Н. І. Голубєва-Монаткіна, В. В. Дементьєв, Т. І. Мартиненко, Г. Г. Почепцов, О. Г. Почепцов, Т. В. Чрділелі та ін.). Між тим, метаогляд цих праць у сучасному мовознавстві ще не здійснювався в достатньому обсязі, що свідчить про **невирішеність певних аспектів проблеми**, хоча це необхідно для чіткого визначення пріоритетної проблематики дослідження діалогічного мовлення.

Таким чином, **предметом розгляду** у даній статті виступають особливості висвітлення аспектів діалогічного мовлення у вітчизняній та зарубіжній науковій лінгвістичній літературі для аналізу його пріоритетної проблематики в лінгвістичній прагматиці та комунікативно-функціональній лінгвістиці, зокрема з метою:

- визначення поняттєвого апарату дослідження діалогічного мовлення із урахуванням основних постулатів прагмалінгвістики та комунікативно-функціональної лінгвістики;
- виділення комунікативних характеристик діалогічного дискурсу;
- характеристики основних класифікацій діалогів.

Виклад основного матеріалу. Сучасні дослідження діалогічного мовлення майже неможливі без звернення до історії розуміння його сутності та до класичних розробок його окремих аспектів. Точкою відліку в дослідженні діалогу вважаємо вислів Л. В. Щерби про те, що "монолог є значною мірою штучною мовною формою, і справжнє своє буття мова виявляє лише в діалозі" [6: 5]. Діалогізм як мовно-мовленнєве явище привертав увагу таких видатних гуманітаріїв, як В. М. Волошинов, М. М. Бахтін, Л. П. Якубинський, О. О. Реформатський, О. М. Пешковський, Л. С. Виготський, які наголошували на розумінні діалогу не тільки як форми спілкування, а й як основної одиниці соціальної взаємодії загалом [7: 2]. Це так чи інакше стимулювало подальшу розробку вказаної проблематики через виявлення

дихотомії "монолог / діалог" та первинне окреслення завдань логіко-граматичного та логіко-психологічного напрямів у дослідженні діалогічного мовлення.

У сучасних мовознавчих дослідженнях поняття діалогу розглядається в широкому та вузькому розуміннях. Діалог у широкому значенні трактується як будь-який функціональний різновид мовлення, тип комунікації, реалізація якого утворює особливий тип тексту [8: 5]. Вузьке розуміння діалогу включає декілька підходів, які орієнтуються, передусім, на його лінгвістичну сутність та специфіку співвідносно з іншими категоріями та поняттями теорії мовленнєвої діяльності.

Більшість дослідників дотримуються думки, що до набору диференційних ознак даного виду мовленнєвої діяльності належать ситуативність, наявність двох чи більше комунікантів, персональна спрямованість, обов'язкова зміна ролей адресанта й адресата, а також умова розуміння мови, якою ведеться діалог [6-8]. За іншою класифікацією (Н. В. Ізотова) пропонуються такі характеристики, як онтологічна (володіння мовою), суб'єктивна (наявність адресанта та адресата мовлення), реплікативна (висловлювання різних мовців → утворення єдиного смислу цілого), локально-темпоральна (контактність позицій мовця), дискретність, спонтанність, комунікативні, когнітивні та соціокультурні установки [9: 126]. Крім того, до надзвичайно важливих властивостей діалогічного мовлення відносять антропоцентричність, цілеспрямованість, демократизм, наявність перлокутивного ефекту, прагматичний потенціал, потенційну експресивність, нерідко неочікуваність, непередбачуваність [5: 14-15].

Діалог являє собою складне комунікативне явище, своєрідну модель спілкування декількох співрозмовників. У перебігу цієї взаємодії комуніканти намагаються розпізнати прагматичні інтенції один одного для вироблення певних тактик адекватного реагування на репліки співбесідника. Таким чином, для діалогу характерні складні внутрішні структурно-семантичні та комунікативно-прагматичні відносини [10: 2]. В результаті постійного природного чергування реплік комунікантів утворюється так званий "кругообіг мовлення", що здійснюється двома або більше співрозмовниками. Тому найістотношою рисою діалогічного мовлення варто вважати його двосторонній характер (feedback), що передбачає мінімум двох учасників. За таких умов діалогічне мовлення стає основною сферою реалізації комунікативної функції мови, розглядуваної одночасно з позицій мовця та слухача [4: 11].

Л. Р. Безугла зазначає, що діалог на функціональному рівні являє собою мовлення у широкому розумінні, що є підґрунтям мови. Діалог на формальному рівні становить діалогічний текст, який є результатом реалізації діалогічного дискурсу. Діалогічний дискурс утворює мовленнєву діяльність людини, яка за своєю природою є когнітивно-комунікативною, результатом цієї діяльності є текст [3: 126]. На соціальній та лінгвістичній природі дискурсу наголошує у цьому зв'язку О. І. Морозова [11: 138].

Отже, *діалогічний дискурс* визначаємо як двосторонню мисленнєво-мовленнєву діяльність комунікантів, зафіксовану діалогічним текстом та вміщену до широкого (ситуативно-комунікативного, соціокультурного, когнітивно-психологічного) контексту [3: 127].

Більшість дослідників питання (Л. Р. Безугла, З. О. Гетьман, В. Д. Девкин, В. І. Лагутін, Л. П. Олексієнко, К. Brinker) одностайно доходять висновку, що до специфічних комунікативних властивостей діалогічного дискурсу належать, передусім:

- наявність мовця й адресата, які можуть бути й колективними;
- наявність міри спрямованості ходів (комунікативних ролей);
- складність лінійного розгортання, можливість взаємного накладання ходів;
- тематична єдність, яка визначає розміри діалогу;
- перевага спонтанного мовлення;
- шаблонність мовленнєвої взаємодії, яка є основою процесу конвенціоналізації смислів;
- імпліцитність мовного вираження;
- переважно усний спосіб здійснення;
- значна роль міміки, жестів та інших невербальних засобів;
- ситуативна прив'язаність;
- національна специфіка.

Розглядаючи структурну організацію діалогічного дискурсу, дослідники відзначають її багаторівневий характер. У зв'язку з цим виникає проблема визначення основних одиниць та елементів діалогу.

Основним елементом діалогу є *діалогічна єдність (ДЄ)*, що включає в себе репліку-стимул та репліку-реакцію. Для них притаманні структурна, семантична та функціонально-прагматична взаємообумовленість та взаємопов'язаність. Установлення тема-рематичних відносин між репліками всередині ДЄ є визначальним та найголовнішим фактором утворення тексту, і, таким чином, без урахування тема-рематичного зв'язку діалог не може повноцінно функціонувати [10: 2].

В науці існує значна кількість точок зору щодо питання про класифікацію діалогічного мовлення (див. праці Н. Д. Арутюнової, А. Р. Балаяна, Ю. В. Рождественського, А. К. Соловйової та ін.). Діалогічний дискурс класифікують на основі цілого ряду характеристик: соціолінгвістичних, психолінгвістичних, комунікативно-прагматичних, тематичних тощо. Т. Гард висунув соціологізовану типологію діалогічних дискурсів: 1) діалог між начальником та підлеглим як протилежність до діалогу між рівними особами; 2)

діалог як боротьба та діалог як обмін; 3) регламентований діалог як протилежність до нерегламентованого діалогу. Типи діалогів виділялись відповідно до соціальних параметрів та ступеня офіційності спілкування [5: 25]. Види діалогів у класифікації А. К. Соловйової виділяються з урахуванням специфіки психологічної взаємодії партнерів: діалог-суперечка, діалог-пояснення, діалог-сварка, діалог-унісон. До вказаних типів часто додають такі різновиди діалогів, як діалог-спілкування, діалог-обговорення, діалог-бесіда [12: 39]. А. Р. Балаян пропонує поділ діалогів відповідно до їх функціональної спрямованості на диктальні (інформативні) та модальні (полемічні та унісонні) [5: 26].

Згідно з основними комунікативними цілями спілкування Н. Д. Арутюнова виділяє такі типи діалогів: 1) інформативний (ДС "запитання-відповідь"); 2) прескриптивний діалог (ДС "прохання-обіцянка / відмова"); 3) обмін думками з метою прийняття рішення; 4) діалог, мета якого полягає в установленні або врегулюванні міжособистісних відносин; 5) світський жанр (емоційний, артистичний, інтелектуальний) [12: 39].

Залежно від інтенцій комунікантів, їх особистих рис та плану ситуації Н. А. Ільїна виділяє такі різновиди діалогів: 1) кооперативний (учасники діалогу співпрацюють для досягнення спільної мети); 2) некооперативний; 3) авторитарний; 4) підлеглий; 5) динамічний (сюжетний) та статичний; 6) моноцентричний (думка партнера не враховується) та біполіцентричний (партнери прислуховуються до думок один одного); 7) новаційний (в результаті якого виявляються нові знання, факти) та традиційний [14: 39].

Ю. В. Рождественський у роботі "Теорія риторики" пропонує розгалужену класифікацію діалогів за ступенем інтенсивності розгортання, за метою, за співвідношенням реплік та за предметами обговорення [13].

Варто звернути увагу на те, що будь-які спроби представити "кристалізовані" типи діалогів приречені на поразку, адже в природі таких не існує: вони постійно знаходяться у взаємодії та досить часто перетинаються, а тому типологія діалогічного дискурсу, побудована з урахуванням одного чи навіть декількох класифікаційних принципів, не відбиває складної картини сутності та функціонування об'єкта.

Т. М. Колокольцева здійснила спробу такої типології, яка відображає різні сторони організації діалогу: 1) відповідно до особливостей створення (первинні та вторинні); 2) за формою реалізації (усні та письмові); 3) за видом комунікації (особисті та публічні); 4) із урахуванням офіційності (офіційні та неофіційні); 5) за цілеспрямованістю (одноцільові та багатоцільові); 6) за обговорюваною тематикою (монотематичні, політематичні) [5: 28-29].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження діалогічного мовлення в лінгвістиці проводиться на різних рівнях – від загальнотеоретичного аналізу сутнісних закономірностей його розвитку до розгляду конкретних форм та прийомів, важливих в аспекті вирішення прикладних завдань – визначення стратегії ведення діалогу та управління процесом соціальної інтеракції. Одним із **перспективних напрямків** є дослідження окремих внутрішніх одиниць ДЄ, а саме реактивних реплік, які на даному етапі вивчені значно менше, ніж репліки-стимули.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Худ. лит., 1986. – 543 с.
2. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика, напрямки та проблеми / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2008. – 711 с.
3. Безугла Л. Р. Комунікативно-прагматичні характеристики імпліцитних смислів у німецькомовному дискурсі : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04 / Безугла Лілія Ростиславівна. – Харків, 2008. – 570 с.
4. Бузаров В. В. Круговорот диалогической речи, или взаимодействие грамматики говорящего и грамматики слушающего / Владимир Васильевич Бузаров. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2001. – 168 с.
5. Колокольцева Т. Н. Специфические коммуникативные единицы диалогической речи / Татьяна Николаевна Колокольцева. – Волгоград : Изд-во Волгоградского гос. ун-та, 2001. – 260 с.
6. Мартыненко Т. И. Диалогическое единство : структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Татьяна Ивановна Мартыненко. – Ростов, 2005. – 170 с.
7. Вохрышева Е. В. Специфика и структура диалогических единств с идентифицирующим вопросом : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / Евгения Валерьевна Вохрышева. – Л., 1990. – 16 с.
8. Лагутин В. И. Проблемы анализа художественного диалога (к прагмалингвистической теории драмы) : [монография] / Вячеслав Иванович Лагутин. – Кишинев : Штиинца, 1991. – 97 с.
9. Изотова Н. В. Диалогическая коммуникация в художественной прозе А. П. Чехова / Наталья Валерьяновна Изотова. – Ростов-на-Дону : СКНЦ ВШ, 2006. – 287 с.
10. Косогорова Х. Г. Особенности коммуникативно-синтаксической организации вопросно-ответных единств в сказочном тексте / Христина Геннадьевна Косогорова // Ярославский педагогический вестник. – 2005. – № 2. – С. 3–7.
11. Морозова Е. И. Ложь как дискурсивное образование : лингвокогнитивный аспект / Елена Ивановна Морозова. – Харьков : Экограф, 2005. – 299 с.
12. Хисамова Г. Г. Язык современной художественной прозы : диалог в рассказах В. М. Шукшина : [учеб. пособие] / Галия Гильмулловна Хисамова. – Уфа, 2000. – 78 с.

13. Рождественский Ю. В. Теория риторики / Юрий Владимирович Рождественский. – М. : Добросвет, 1997. – 597 с.

REFERENCES (TRASLATED & TRANSLITERATED)

1. Bakhtin M. M. Literaturno-kriticheskie stat'i [Literary Critical Articles] / Mikhail Mikhailovich Bakhtin. – M. : Khud. lit., 1986. – 543 s.
2. Selivanova O. O. Suchasna lingvistyka, napriamy ta problemy [The Modern Linguistics, Trends and Problems] / Olena Oleksandrivna Selivanova. – Poltava : Dovkillia, 2008. – 711 s.
3. Bezugla L. R. Komunikativno-pragmatychni kharakterystyky implitsytnykh smysliv u nimetskomovnomu dyskursi [Communicative and Pragmatic Characteristics of the Implicit Meanings in the German Discourse] : dys. ... doktora filol. nauk : 10.02.04 / Bezugla Lilia Rostyslavivna. – Kharkiv, 2008. – 570 s.
4. Buzarov V. V. Krugovorot dialogicheskoi rechi, ili vzaimodeistvie grammatiki govoryashchego i grammatiki slushaiushchego [The Circle of the Dialogical Speech, or the Interaction of the Speaker's Grammar and the Listener's Grammar] / Buzarov Vladimir Vasilievich. – Stavropol' : Izd-vo SGU, 2001. – 168 s.
5. Kolokol'tseva T. N. Spetsificheskie kommunikativnye edinit'sy dialogicheskoi rechi [Specific Communicative Units of the Dialogical Speech] / Kolokol'tseva Tatiana Nikolaevna. – Volgograd : Izd-vo Volgogradskogo gos. un-ta, 2001. – 260 s.
6. Martynenko T. I. Dialogicheskoe edinstvo : strukturno-semanticheskii i kommunikativno-pragmaticheskii aspekty [The Dialogical Unity : Structural, Semantic and Communicative, Pragmatic Aspects] : dis. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 / Martynenko Tatiana Ivanovna. – Rostov, 2005. – 170 s.
7. Vokhrysheva Ye. V. Spetsifika i struktura dialogicheskikh edinstv s identifikatsionnyim voprosom [The Specific Character and Structure of the Dialogical Unities with an Identifying Question] : avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. filol. nauk : spets. 10.02.04 "Germanskii yazyki" / Vokhrysheva Evgenia Valerievna. – L., 1990. – 16 s.
8. Lagutin V. I. Problemy analiza khudozhestvennogo dialoga (k pragmatolingvisticheskoi teorii dramy) [Problems of the Literary Dialogue Analysis (To the Pragmalinguistic Theory of Drama)] : [monografiya] / Vyacheslav Ivanovich Lagutin. – Kishinev : Shtiintsa, 1991. – 97 s.
9. Izotova N. V. Dialogicheskaya kommunikatsiya v khudozhestvennoi proze A. P. Chekhova [Dialogical Communication in A. P. Chekhov's Fiction] / Natalia Valerianovna Izotova. – Rostov-na-Donu : SKNTS VSH, 2006. – 287 s.
10. Kosogorova Kh. G. Osobennosti kommunikativno-sintaksicheskoi organizatsii voprosno-otvetnykh edinstv v skazochnom tekste [Peculiarities of the Communicative and Syntactic Organization of the Question-Answer Unity in a Fairy-Tale] / Kristina Genadiyevna Kosogorova // Yaroslavskii pedagogicheskii vestnik [Yaroslavl' Pedagogical Journal]. – 2005. – № 2. – S. 3–7.
11. Morozova Ye. I. Lozh kak diskursivnoe obrazovanie : lingvokognitivnyi aspekt [Lie as the Discursive Formation : the Linguistic Cognitive Aspect] / Elena Ivanovna Morozova. – Khar'kov : Ekograf, 2005. – 299 s.
12. Khisamova G. G. Yazyk sovremennoi khudozhestvennoi prozy : dialog v rasskazakh V. M. Shukshyna [Language of the Modern Fiction : the Dialogue in V. M. Shukshyn's Short Stories] : [ucheb. posobie] / Galia Gilmullovna Khisamova. – Ufa, 2000. – 78 s.
13. Rozhdestvenskii Yu. V. Teoria ritoriki [Theory of Rhetoric] / Yuriy Vladimirovich Rozhdestvenskii. – M. : Dobrosvet, 1997. – 597 s.

Матеріал надійшов до редакції 26.01. 2012 р.

Бобошко Т. М. Диалогическая речь как предмет лингвистических исследований.

Статья посвящена анализу диалогической речи в системе современных лингвистических исследований.

Определен понятийный аппарат исследования диалога с учетом постулатов прагматической лингвистики и коммуникативно-функциональной лингвистики, выделены коммуникативные характеристики диалогического дискурса и представлены основные классификации диалогов, предложенные известными современными лингвистами. Определены возможные перспективы дальнейших исследований элементов диалогического единства, а именно ответных реплик.

Boboshko T. M. The Dialogical Speech as a Subject of the Linguistic Research.

The article deals with the dialogical speech analysis in the system of the modern linguistic research. It studies the conceptual apparatus of the dialogue research with the regard to the main principles of the pragmatic linguistics and communicative-functional linguistics, emphasizes the communicative features of the dialogical discourse and presents the basic classifications of dialogues, suggested by well-known modern linguists. The possible prospects of the further researching of the dialogical unity elements, namely reactive remarks are determined, as at this stage they are studied less than question remarks.